

atuur en letterkunde vindt sinds Edward Saïds *Orientalism* (1978) veel theorievorming plaats: over de handeling van het schrijven, de auteurs, hun informanten, de gekozen publicatievorm, relatie met de lezers, werking van de publicatie etc. (Enkele voorbeelden zijn: T. Morrison, *Playing in the dark. Whiteness and the literary imagination* (New York (Vintage Books), 1993); M.-L. Pratt, *Imperial eyes. Travel writing and transculturation* (Londen/New York, 1992); M. Schipper, *De boomstam en de krokodil. Kwesties van ras, cultuur en wetenschap* (Amsterdam: Van Gennep, 1995)). Sens gaat aan deze ontwikkeling voorbij en beperkt zich tot het geven van letterlijke citaten. Omdat zij daarbij bovendien nauwelijks biografische informatie over de auteurs verschaft, worden deze tekstfragmenten als het ware op zichzelf staande bronnen. Over de bedoeling van de verschillende auteurs, laat staan de receptie van hun werken, lezen we weinig.

Daarmee is dit boek vooral een goed gedocumenteerd overzicht, waarop prima kan worden voortgebouwd in bijvoorbeeld actuele discussies over Nederland en de islam, of denkbeelden inzake slavenhandel en slavernij. Ook de indirecte signalen van het ontstaan van een Indo-Europese bevolkingsgroep in de Oost (124 vlg.) of van kleurlingengroepen in Zuid Afrika (*passim*) zijn hier van belang. Een misser is wel dat dit boek, dat draait om 'visies' en beeldvorming, geïllustreerd is met willekeurige beeldmateriaal waaraan bovendien geen woord wordt gewijd.

Susan Legêne

G. T. Haneveld, P. C. van Royen, *Vrij van zichtbare gebreken. De medische zorg bij de Nederlandse zeemacht in de negentiende eeuw* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2001, 398 blz, ISBN 90 6707 521 3).

De negentiende eeuw was niet alleen in technisch opzicht een tijd van vernieuwing en versneling van ontwikkelingen, maar ook in wetenschappelijke zin. Zo veranderde de medische wetenschap ingrijpend, een verandering die niet aan de medische zorg bij de Nederlandse zeemacht voorbijging. Over de geneeskunde bij de Nederlandse oorlogsvloot gedurende de zeventiende en achttiende eeuw zijn voortreffelijke studies geschreven, maar helaas bleef de negentiende eeuw wat onderbelicht. Weliswaar deed de eerste inspecteur van de geneeskundige dienst bij de marine G. F. Pop een poging (postuum verschenen in 1923); hij sloot zijn geschiedschrijving echter in 1850 af, terwijl met name aan het eind van de negentiende eeuw juist een enorme opbloei plaatsvond in de geneeskunde. Daardoor kwamen de nieuwe medische ontwikkelingen niet ter sprake. Door de ontwikkeling op medisch-maritiem gebied gedurende de negentiende eeuw nader te bestuderen, hebben de auteurs met dit boek getracht in dit manco te voorzien. Tevens was de viering van het honderdvijftigjarig bestaan van de geneeskundige dienst bij de marine, een mooie aanleiding tot het schrijven van dit boek.

De auteurs, Gerhard Haneveld, patholoog-anatoom in Utrecht, en Paul van Royen, maritiem historicus, hebben bij deze studie vanwege de diverse ontwikkelingen niet voor een chronologische benadering gekozen. Het boek is verdeeld in achttien hoofdstukken, die uiteenlopende medisch-nautische onderwerpen behandelen. Zo beginnen de auteurs met een historische schets van de ontwikkeling van de geneeskundige dienst bij de Nederlandse zeemacht en laten vervolgens uiteenlopende onderwerpen de revue passeren, zoals de voeding aan boord, de kleding, de scheepshygiëne, bedrijfsongevallen, ziekten aan boord, en de arts in de vuurlinie. Profielschetsen, opleiding en taken van het medisch personeel zowel aan boord als aan de wal komen daarbij uitgebreid aan bod.

Niet los te zien van de ontwikkeling van de geneeskunde bij de marine was de evolutie van het oorlogsschip. Naast de overgang van hout naar ijzer vond ook die van wind- naar stoomkracht plaats. Zo ontstonden verscheidene typen schepen; van kruisers met een centimeters dikke bepantsering tot kleine torpedobootjes waarin de bemanning ternauwernood kon staan. Deze technische ontwikkelingen brachten overigens niet alleen positieve medische veranderingen met zich mee. Dankzij de stoomvaart werd weliswaar de reistijd naar de Oost tot minder dan de helft verkort, waardoor onder de bemanning minder ziekte zoals scheurbuik voorkwam, maar door diezelfde stoom stegen de temperaturen onderin het schip tot zo'n hoogte, dat het teveel was voor het menselijk gestel. Ook ontkwam de marine niet aan het hygiënische ontwaken in de negentiende eeuw. In Nederlandse leerboeken over gezondheidsleer werden lange hoofdstukken gewijd aan de reinheid, ventilatie, vochtigheid, verlichting, latrines en slaapgelegenheden op schepen. De officier van gezondheid werd niet alleen geacht om dergelijke problemen te signaleren, hij moest ook toezien op de juiste voeding, drinkwatervoorziening en kleding aan boord.

De auteurs beschrijven de marine in de negentiende eeuw met het oog van een hedendaags medicus. De medische aspecten worden voor de leek echter interessanter doordat men handig gebruik heeft gemaakt van reisverslagen uit geneeskundige tijdschriften, rapporten aan de inspecteur van de geneeskundige dienst en Nederlandse leerboeken over gezondheidsleer. Door de 'hoofdpersonen' zoveel mogelijk zelf aan het woord te laten, roept men de sfeer van die tijd op. De verschillende korte, maar rijk geïllustreerde hoofdstukken maken de lezer dan ook nieuwsgierig naar meer. Deze studie kan daarom gezien worden als een goede basis voor verder uitgebreid onderzoek. In de inleiding geven de auteurs bijvoorbeeld aan dat er nog geen onderzoek gedaan is naar de sociologische achtergronden van het medische marinepersoneel. Omdat de namen en daden van de eerste artsen van het marinekorps veelal vergeten zijn, sluiten de auteurs het boek af met een aantal bijlagen waarin onder meer de namen van de inspecteurs, de artsen en kwekelingen en hun onderscheidingen zijn opgenomen. Het boek heeft een uitvoerig notenapparaat en een register op persoons- en scheepsnamen.

Edwin Maes

J. F. Voerman, *Verstedelijking en migratie in het Oost-Groningse veengebied 1800-1940* (Dissertatie Groningen 2001, Groninger historische reeks XXI; Assen: Van Gorcum, 2001, xxiv + 549 blz., €33,54, ISBN 90 232 3760 9).

In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden in de periferie van Nederland enkele industriegebieden op basis van regionale specialisaties. In het Oost-Groningse veengebied vormden de scheepsbouw en de agro-industrie de belangrijkste stuwende industrieën, waardoor deze regio na de Randstad enige tijd het tweede industriële centrum van Nederland werd. In zijn proefschrift analyseert Jan Voerman de invloed van de economische ontwikkeling op het Oost-Groningse veengebied vanuit het perspectief van verstedelijking, waarbij hij vragen formuleert als: Welke effecten had de industrialisatie op het ruimtelijk patroon van verzorgingskernen? Waren er bepaalde bedrijfstakken die in de economische ontwikkeling voorop liepen en zijn er beroepsgroepen die daardoor op de inkomensladder stegen? De morfologische veranderingen in de verzorgingskernen en migratie vormen eveneens aandachtspunten.

Een belangrijk analyse-instrument van Voerman is de structuuranalyse. In de periode 1815 tot 1910 zijn om de twintig jaar de op dat moment in de gemeente wonende personen allemaal